

УДК 811.111:81'42

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.12>

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕМОЦІЙНОЇ ПАМ'ЯТІ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

PHRASEOLOGISM AS AN ELEMENT OF EMOTIONAL MEMORY IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD OF UKRAINIANS

Шевченко Т.В.,

orcid.org/0000-0002-8463-4195

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Статтю присвячено дослідженню структурних та функційних особливостей фразеологічних одиниць, що використовуються в українському мовленні на позначення психічних станів людини. Акцентовано увагу на відображенні картини світу та мовної картини світу у фразеологічному складі мови, який яскраво вербалізує національну культуру, ментальність та традиції українського народу. У дослідженні розглянуто лінгвістичні особливості вираження емоційного стану людини засобами фразеології та розкрито зображально-виражальні засоби фразеологізмів. Проведено комплексне вивчення фразеологічних одиниць на позначення психоемоційного стану людини, досліджено їх структурний та експресивний потенціал, виокремлено основні семантичні групи цих фразеологічних одиниць. Надано опис ролі фразеологічних одиниць у процесі репрезентації мовної особистості автора художнього тексту, а також їх використання письменником з метою досягнення максимального прагматичного ефекту.

Особливу увагу приділено важливій ролі фразеологізмів під час відтворення психоемоційного стану людини. З цим пов'язуємо потребу у продукуванні і вживанні фразеологічних одиниць задля вербалізації емоцій, які є когнітивними моделями душевного стану. Зауважено, що сфера фразеології має набагато ширші можливості для формування експресивних емоційно-оцінних конотацій, ніж сфера лексики. У статті доведено, що особливе значення мають семантично опорні слова у структурі фразеологічних одиниць, які тематично оздоблюють та моделюють образність, дають нову інформацію і уточнюють відтінки значення. До таких компонентів в структурі української мови залучено тематичні розряди: соматизми, найменування емоцій, використання артефактів побуту та довкілля. Для першої групи фразеологізмів символічно і концептуально мотивованими є компоненти **душа, дух, серце, кров, боки, волосся, очі, голова, зуби, шкіра, ноги, рот, руки, вуха** тощо. Для другої – компоненти **нерви та сльози**. Констатуємо, що концепти емоцій поділяються за модальністю на позитивні та негативні. Результати проведеного дослідження уможливають висновувати, що матеріальна картина світу українців зафіксована в стереотипах і вербалізована в фразеологізмах.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічні одиниці, фразеологічна картина світу, експресивний потенціал, емоційний концепт.

The article is devoted to the study of the structural and functional features of phraseological units used in Ukrainian speech to indicate the mental states of a person. Attention is focused on the reflection of the world picture and the language picture of the world in the phraseological composition of the language, which vividly verbalizes the national culture, mentality and traditions of the Ukrainian people. The research examines the linguistic features of expressing a person's emotional state by means of phraseology and reveals the figurative and expressive means of phraseology. A comprehensive study of phraseological units used to indicate the psycho-emotional state of a person was conducted, their structural and expressive potential was investigated, and the main semantic groups of these phraseological units were identified. A description of the role of phraseological units in the process of representing the linguistic personality of the author of a literary text is provided, as well as their use by the writer in order to achieve the maximum pragmatic effect.

Special attention is paid to the important role of phraseological units in determining the psycho-emotional state of a person. We associate this with the need to produce and use phraseological units for the verbalization of emotions, which are cognitive models of the state of mind. It is noted that the field of phraseology has much wider opportunities for the formation of expressive emotional and evaluative connotations than the field of vocabulary. The article proves that semantically supporting words in the structure of phraseological units, which thematically decorate and model imagery, provide new information and specify nuances of meaning, are of particular importance. Such components in the structure of the Ukrainian language include thematic categories: somatisms, naming emotions, use of artifacts of everyday life and

the environment. For the first group of phraseological units, the components soul, spirit, heart, blood, sides, hair, eyes, head, teeth, skin, legs, mouth, hands, ears, etc. are symbolically and conceptually motivated. For the second, the components are nerves and tears. We state that the concepts of emotions are divided by modality into positive and negative. The results of the conducted research make it possible to conclude that the material picture of the world of Ukrainians is fixed in stereotypes and verbalized in idioms.

Key words: phraseology, phraseological units, phraseological picture of the world, expressive potential, emotional concept.

Постановка проблеми. Фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить багатий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії й сподівання. Виникнення і вживання фразеологізму зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, втілені в когнітивні моделі душевного стану [1].

Фразеологізми – високо інформативні одиниці мови, одна з мовних універсалій. Особливостями фразеологічної репрезентації світу є те, що одиниці цього рівня мають більший обсяг та інший характер інформації ніж одиниці лексичного рівня. Властивістю певної частини фразеологічних одиниць є їх здатність репрезентувати діяльнісний образ світу. У межах лінгвокультурологічного підходу національно-культурна своєрідність фразеологізмів вбачається у тому, що вони містять у собі комплекс наявних уявлень носіїв мови про той або інший еталон, стереотип.

Фразеологізми, будучи засобами номінації, не дублюють уже раціонально пізнане і закріплене в мові, однак дають змогу дуже точно, образно позначити референтну ситуацію; наявність оцінного компонента в значеннях ФО дає змогу позначити особистісне ставлення до ситуації, яка номінується висловленням свого емоційного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники по-різному трактують фразеологічну одиницю, виділяючи в якості критеріїв визначення фразеологізму відтворюваність, стійкість, цілісність значення (ідіоматичність) (А. Коваль) [2], співвіднесеність з певною частиною мови (П. Єрченко [3]), асиметрію плану змісту і плану вираження, здатність виражати культурно-історичний сенс (Н. Алефіренко [4]) тощо.

О. Селіванова пропонує вважати фразеологізмами «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполуки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етнос відомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [5, с. 641]. Семантична гнучкість, неконкретизована адресованість, об'єктно-темпоральна змістова відносність фразеологізму, підкреслює В. Чабаненко, роблять його дуже

вдячним матеріалом для естетично спрямованої мовотворчості [6, с. 84].

М. Ковшова наголошує на зв'язку фразеологізмів «з історичним і духовним досвідом народу, його культурними традиціями» [7, с. 88]. Дослідниця Є. Ратушна вважає, що «лексема, ставши компонентом фразеологізму, піддається семантичним перетворенням на рівні категоріального, субкатегоріального й індивідуального значення» [8, с. 123].

О. Мерзлікіна виокремлює оцінну функцію фразеологізмів, яка полягає у тому, що ФО дають змогу висловити своє ставлення до чого-небудь, що стосується безпосередньо автора. Фразеологізми викликають у читача художнього твору певне ставлення до зображуваного, дають йому оцінку – позитивну чи негативну [9, с. 5]. Емотивна оцінка, на думку Г. Савчук, безпосереднім чином пов'язана із внутрішньою формою фразеологізму: «Сама внутрішня форма викликає у свідомості носіїв мови певні ситуації, що типізуються, й асоціації, які несуть певну оцінку, що склалася у свідомості попередніх поколінь» [10, с. 121]. Н. Голікова наголошує на можливості ФО маркувати ідіолект письменника: «з одного боку, ФО оприявлюють релевантні ознаки складників етнокультурного коду інтерсеміотичного простору, а з другого – репрезентують високий потенціал у текстовій площині індивідуально-авторського мовотворення» [11, с. 285].

Слушно зауважує О. Селіванова: «Будучи частиною концептуалізованого та категоризованого світу емоції займають своє місце в картині світу людини, можуть бути вивчені методами семасіології» [5, с. 328]. Когнітивна парадигма, пропонує вивчення емоцій з позиції сучасної семасіології у межах когнітивної та традиційної семантики, широко розробленим також є концептологічний напрям, що має на меті опис та моделювання семантичної та когнітивної структури емоційних концептів.

Незважаючи на значну увагу дослідників до проблем фразеології як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві, структурно-семантичні особливості сталих мовних зворотів та їхній експресивний потенціал є недостатньо вивченими. Багато невирішених питань залишається як в тео-

рії, так і в практиці застосування фразеологізмів як виражально-зображальних засобів мови. А відтак актуальність статті зумовлена потребою всебічного вивчення виражальних можливостей фразеологічних одиниць на позначення психоемоційного стану людини.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити структурні та функційні особливості фразеологічних одиниць, що використовуються на позначення психічних станів людини задля розширення фразеологічної картини світу в українському художньому мовленні. Завданнями статті у зв'язку з цим є огляд лінгвістичних особливостей вираження емоційного стану людини засобами фразеології, розкриття зображально-виражальних засобів фразеологізмів в українській мовній картині світу, а також аналіз специфіки структури та розкриття виражальних можливостей фразеологізмів на позначення психоемоційного стану людини в художньому мовленні.

Матеріалом для виконання завдання роботи стали фразеологізми на позначення психоемоційного стану людини, дібрані шляхом суцільної вибірки зі «Словника фразеологізмів української мови» [12].

Виклад основного матеріалу. ФО часто мають блискучий національний характер, вони є важливим елементом формування індивідуальної мовної картини світу. З метою виявлення образних уявлень проаналізуємо компонентний склад фразеологізмів на позначення психоемоційного стану людини в українській мові.

Психоемоційний стан людини – це особлива характеристика психічної діяльності людини за певний період часу, що визначається зовнішніми факторами впливу, самопочуттям людини, її індивідуально-психологічними особливостями та впливає на її поведінку й діяльність на протязі цього періоду. Як елемент емоційної пам'яті фразеологізм забезпечує пластику поетичних образів, слугує внутрішнім генератором художніх рішень і знахідок [7, с. 87–90].

Найчисленнішу підгрупу утворюють фразеологічні звороти, у складі яких присутні соматичні компоненти – назви частин тіла і внутрішніх органів. Сюди ж доцільно віднести компоненти *душа*, *дух*, *серце*, *кров* тощо. Найчастіше у фразеологізмах цієї підгрупи трапляється компонент *серце*. Одиниці фразеології з цим компонентом можуть позначати практично будь-які емоції, як позитивні, так і негативні: гаряче серце (хто-небудь сповнений пристрасті, здатний на сильні почуття) [12, с. 639], серце радіє (хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насо-

лоду, втіху від чогось) [12, с. 225], гірко на серці (кому-небудь нестерпно прикро і хочеться плакати, ридати) [12, с. 111] тощо.

Різноманітні емоційні переживання позначають і фразеологізми з компонентом *душа*: душа тремтить (хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь) [12, с. 639], душа не на місці (хто-небудь перебуває в стані тривоги, занепокоєння, дуже хвилюється, переживає) [12, с. 227], душа рветься (хто-небудь дуже переживає за щось, страждає від чогось) [12, с. 227] тощо.

У буденній свідомості зближуються поняття «душа» і «дух». Проте в межах одного фразеологічного звороту компоненти *душа* і *дух* ніколи не варіюються. В одних фразеологічних одиницях української мови компонент *дух* зближується по значенню з компонентом *душа*: не в душі (у поганому настрої; сердитий) [12, с. 223] дух падає (хто-небудь втратив бадьорість, віру в себе, в свої сили) [12, с. 224]. А в інших позначає «дихання»: дух захоплює (уживається для вираження надміру почуттів, вражень людини (переважно приємних)) [12, с. 255], дух займається (стає важко дихати від хвилювання, сильного душевного потрясіння і т. ін.) [12, с. 224] тощо.

Компонент *кров* також асоціюється з емоційними станами (пристрасті, хвилювання, страху і ін.): заморожувати / заморозити кров (викликати почуття жаху) [12, с. 249], кров кипить (хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.) [12, с. 315], кров ударяє / ударила в голову (хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.) [12, с. 315] тощо.

Можна сказати, що компоненти *серце*, *душа*, *дух*, *кров* є символічно мотивованими, оскільки вони характеризуються стійкими семантичними асоціаціями і визначаються національно-культурними і релігійними чинниками.

Різноманітні емоційні переживання позначаються і фразеологізмами з компонентом *нерви*, співвідносяться із значенням нервової напруги і із значенням «нервувати»: грати на нервах (драгувати, дражнити кого-небудь, навмисне спричиняти переживання комусь) [12, с. 167], лоскотати нерви (впливати, діяти на кого-небудь; бентежити, хвилювати і т. ін. когось) [12, с. 354], нерви здають / здали (хто-небудь втрачає спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться) [12, с. 433] тощо.

Фразеологізми на позначення, зазвичай, негативних емоцій у своєму складі часто мають слово *сльоза*: ковтати сльози (стримувати, тамувати плач) [13, с. 30], видавлювати / видавити (з очей) сльози (зворушуючи, впливаючи на почуття або вражаючи чимсь, доводити кого-небудь до плачу)

[12, с. 40], сміх крізь сльози (стан, при якому під удаваною веселістю криються невдачі, переживання, терпіння, біль і т. ін.) [12, с. 670] і т. ін.

Решта соматичних компонентів фразеологічних одиниць – **боки, волосся, очі, голова, зуби, шкіра, ноги, рот, руки, вуха** тощо – звичайно беруть участь в описі жестів, міміки і відчуттів, супроводжуючих емоцій: волосся піднімається / піднялося вгору (кому-небудь стає дуже страшно) [12, с. 124], вхопитися / братися за живіт (дуже сміятися, реготати) [12, с. 144], губи облизувати / облизати (бути дуже задоволеним чим-небудь) [12, с. 452], за голову взятися (вживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо) [12, с. 61], мороз поза шкірою ходить (хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін.) [12, с. 407], мурашки бігають по спині (хтось тремтить, здригається від холоду, хвилювання, радості, впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін.) [12, с. 411], мати зуб (відчувати незадоволення ким-небудь, мати бажання нашкодити кому-небудь, гніватися на когось) [12, с. 373], мінитися / перемінитися в лиці (набувати незадоволеного, часом нездорового виразу обличчя у зв'язку з чим-небудь; переживати, нервувати, червоніти, бліднути і т. ін.) [12, с. 498], лихим оком дивитися (сердито, з неприязню, зі злістю і т. ін.) [12, с. 466] тощо.

У деяких фразеологізмах указується на те, що інформація, що викликає яку-небудь емоцію, отримана через органи зору або слуху: не вірити своїм очам (бути надзвичайно здивованим, враженим, побачивши що-небудь) [12, с. 111], щоб очі не бачили (уживається для вираження незадоволення кимсь, з приводу чогось) [12, с. 478], очі розбігаються (1. Хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше) [12, с. 477] тощо.

Другу підгрупу утворюють фразеологізми з компонентами – назвами емоцій. Концепти як позитивних так і негативних емоцій є компонентами багатьох фразеологічних одиниць. Наприклад, **горе**: битий горем (який багато страждав, переживав; засмучений) [12, с. 731], убитий горем (засмучений, пригнічений тугою, стражданням і т. ін.) [12, с. 731]; **страх**: у страху очі великі (про переляк, перебільшення небезпеки) [12, с. 697], обмирати / обмерти зі страху (дуже злякатися, боятися; ціпеніти) [12, с. 455]; **злість**: зриватися від злості (спрямовувати на кого-небудь свій гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.) [12, с. 272]; **сміх**: сміх і горе (одночасно смішно і сумно; трагікомічно) [12, с. 670], не до сміху (у кого-небудь скрутне становище) [12, с. 671].

Третю підгрупу складають фразеологічні одиниці з назвами артефактів побуту та довілля: лізти в пляшку (сердитися, гніватися) [12, с. 346], на стіну (на стінку) лізти (бути дуже збудженим, неспокійно себе поводити, наполягати на чомусь) [12, с. 347], хоч живцем у домовину лягай (вживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі) [12, с. 358] тощо.

Концепти емоцій традиційно поділяються за модальністю на позитивні та негативні. До позитивних емоцій відносимо такі, як радість, любов, щастя, сміх тощо. Домінантами на позначення позитивних емоцій є стилістично-нейтральні лексеми «початок», «жити», «зірка», «свято» [13, с. 35].

Усі фразеологічні одиниці, що описують позитивні відчуття, можна поділити на такі групи: 1) фразеологізми, які виражають позитивні відчуття від власних успіхів, при цьому відчуття суб'єкта спрямовуються на самого себе; 2) фразеологізми, які виражають позитивні відчуття, що спрямовуються на адресата; 3) фразеологічні одиниці, що описують особливості виявлення радісних відчуттів. У фразеологічних одиницях негативних емотивних концептів з компонентом-означенням спостерігається зазначена тенденція використання лексичних одиниць переважно в метафоричному значенні: коти шкребуть на серці (про стан внутрішнього незадоволення) [12, с. 309], сам не свій (хто-небудь втратив спокій, дуже схвилюваний) [12, с. 629], ні живий ні мертвий (дуже наляканий, вражений, приголомшений) [12, с. 235] тощо.

Оскільки багато понять, важливих для людини, або абстрактні, або нечітко визначені в досвіді, виникає необхідність використовувати для їх розуміння інші концепти, що усвідомлюються більш чітко. Це апелює до визначення понять концептуальної системи через метафори: як дурному з гори бігти (дуже просто, легко, без зусиль і т. ін.) [12, с. 221]; ні бе ні ме (нічого не тямити, зовсім не розумітися на чомусь) [12, с. 228]; не бачити далі власного носа (бути обмеженим, мати вузький кругозір, турбуватися лише про себе) [12, с. 441] та ін.

Переважаання фразеологізмів із негативною оцінкою розумової здатності серед проаналізованих одиниць свідчить про схильність людини звертати увагу на недоліки. Можливо, це підсвідома спроба соціуму виправитись, вдосконалитись за допомогою критики, іронії, зневаги. Таке явище пов'язане із компонентом оцінювання в семантичній структурі аналізованих фразеологізмів. Компонент оцінки набуває особливу значимість, враховуючи специфіку об'єкту дослідження, оскільки те, що характеризує людину,

являє собою категорії оцінки. Негативна оцінка у фразеологічних одиницях передає соціально обумовлені оцінки властивостей людської особистості. Відхилення від норми в позитивний бік не викликає такої гострої реакції і не провокує появи значної кількості фразеологічних одиниць. Оцінка також детермінується світоглядом народу, системою існуючих у даному суспільстві критеріїв. Виходячи з цього, можна розглядати оцінювальний компонент фразеологізмів у якості виразника національної оцінки в ціннісній картині світу як частини цієї ж фразеологічної картини. Цінності відображають норму сприйняття людиною зовнішнього та внутрішнього світу [14].

Висновки. В. Савицький наголошує, що мова – дзеркало, яке відображає національну культуру, засіб збагачення культури кожного народу, знаряддя міжкультурної комунікації, спосіб передачі кращого, що існує зараз і існувало до нас. При цьому мова не лише відображає культуру, але і «нав'язує людині певне бачення світу» [15, с. 35]. А фразеологізми, на його думку, – це квінтесенція національної мови. Саме фразеологізми, наголошує дослідник Н. Тимошук, передають у мові яскраві риси національного характеру та той неповторний колорит, який відрізняє мови одну від іншої [16, с. 4]. Отже, фразеологічна одиниця є когнітивно-дискурсивним утворенням, що виникло в результаті вторинного семіозиса, – асоціативно-образного переосмислення тієї дискур-

сивно-прагматичної ситуації, що породжує його.

Значна частина фразеологічних одиниць пов'язана з відображенням емоційного стану. Емотивна оцінка безпосередньо пов'язана із внутрішньою формою фразеологізму. Сама внутрішня форма може викликати у свідомості носіїв мови певні ситуації, що типізуються, й асоціації, які несуть певну оцінку, що склалася у свідомості попередніх поколінь. Такі компоненти в структурі фразеологічної системи української мови можна розділити на тематичні розряди: соматизми; найменування емоцій; використання артефактів побуту та довкілля. Фразеологізми є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації.

Результати дослідження свідчать на користь того, що в українській фразеології позитивні та негативні концепти емоцій представлені численними фразеологічними одиницями, що описують психоемоційний стан людини, переживання суб'єкта як від власних досягнень, так і від спілкування з іншими людьми та навколишнім світом. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні фразеологічних картин світу української мовної спільноти, а також під час складання збірників з лінгвістики, пов'язаних з аналізом використання фразеологізмів у художніх творах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Харків : Вища школа, 1982. 291 с.
2. Коваль А.П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ : Либідь, 2001. 312 с.
3. Єрченко П.Г. Класифікація фразеологічних одиниць. *Іноземна філологія*. 1994. Вип. 4. С. 8–12.
4. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 135 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
6. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. Київ : Вища школа, 1984. 168 с.
7. Ковшова М.Л. Анализ фразеологизмов в кодах культуры как лингвокультурологический метод исследования. *Слово, фразеологизм, текст в литературном языке и говорах* / за ред. М.Л. Ковшової. Орёл, 2010. С. 87–93.
8. Ратушная Е.Р. Семантическая структура фразеологизмов в процессе её формирования и функционирования. Курган, 2000. 223 с.
9. Мерзлікіна О.В. Комунікативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх творах (на матеріалі творів М. Сервантеса) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 16 с.
10. Савчук Г.В. Емотивність як семантична складова значення ФЕ. *Слово, фразеологизм, текст в литературном языке и говорах* / за ред. Г.В. Савчук. Орёл, 2010. С. 121–122.
11. Голюкова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 432 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.
13. Дідик С.С. Фразеологізми як вияв духовності народу. *Культура мови і культура в мові. Збірник наукових праць* / за ред. С.С. Дідик. Київ : НОК ВО, 1991. 182 с.
14. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которыми мы живем / пер. с англ. А.Н. Баранова. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
15. Савицький В.М. Основы общей теории идиоматики. Москва : Гнозис, 2006. 208 с.
16. Тимошук Н.П. Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2005. 19 с.